

постає містом, яке характеризувалося середніми губернськими показниками, що носили, здебільшого, аграрне спрямування.

Посилання

1. Военно-статистическое обозрение Черниговской губернии, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-мъ отделении Департамента к Генеральнаго Штаба. – Томъ XII. – Часть 2. Черниговская губерния / [сост. Мицевич О.С.] – Санктпетербургъ: типография Департамента Генеральнаго Штаба, 1851. – 184 с.
2. Матеріали для географії и статистики Росії, собранные офицерами Генеральнаго штаба. – Т. 25. Черниговская губерния / [сост. Домонтовичъ М.] – Санктпетербургъ: типография Ф. Иерсона, 1865. – 686 с.
3. Студньова Л. Нашадок Слабинського сотника / Людмила Студньова // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3-4. – С. 170-175.

Грич Я.Н. Сосница в военно-статистических описаниях Черниговской губернии (50-60-е гг. XIX века)

В статті проаналізовано положення уездного города Сосница по материалам военно-статистических описаний Черниговской губернии середины XIX в.

Ключевые слова: Сосница, военно-статистическое описание, М. Домонтович, О. Мицевич, Черниговская губерния, табак.

Hyrych Ya.M. Sosnytsia in military-statistical descriptions of Chernihiv Governorate (50-60-s of XIX cent.)

The article deals with the situation of the county town Sosnytsia in Chernihiv Governorate's military-statistical descriptions in the mid-nineteenth century.

Key words: Sosnytsia, military-statistical description, M. Domontovych, O. Mitsevych, Chernihiv Governorate, tobacco.

20.03.2013 р.

УДК 94(477):323.3+658.87«185»

В.В. Шеліхова

ТОРГІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В статті розглядаються причини, що спонукали селян залучатись до торгівельної діяльності та особливості реалізації власної продукції селянськими виробниками на прикладі гончарів.

Ключові слова: селянські промисли, продаж виробів, гончарство, торгівля.

У розвитку пореформеної України важливу роль відігравали селянські промисли. Їх форми в 60-80-х рр. ХІХ ст. були визначальною складовою селянського господарства, нерідко відтісняючи за своїм значенням землеробство. Промисли мали регіональні особливості, які поки що вивчені недостатньо. Дослідження цієї проблеми необхідно для визначення напрямів сучасної практичної діяльності у справі відродження і збереження народних трудових навичок і традицій. Серед робіт,

присвячених окремим аспектам проблеми, варто відзначити праці А. Твердохлебова [14], Н.Ф. Сумцова [13], В.В. Морачевского [6].

Незадовільне економічне становище, низький рівень розвитку промисловості спонукали селянство до додаткових видів діяльності.

Значна частина сільського населення не могла знайти повною мірою застосування в сільському господарстві власної робочої сили і змушена була шукати заробітків у кустарній промисловості. Слід відзначити, що в досліджуваній період під словом «кустари» об'єднували такі категорії промисловців: 1) дрібні підприємці, які експлуатували найманих робітників; 2) самостійні промисловці, що самі збували свою продукцію або ж працювали на замовлення споживачів; 3) промисловці, що втратили свою самостійність і працювали на скупників, нерідко з їхнього матеріалу; 4) наймані робітники, зайняті у дрібних підприємств, працюючи в себе дома чи йдучи на заробітки.

Про ступінь розвитку тих чи інших промислів можна судити за кількістю зайнятих в них робітників. Кустарними промислами займалися переважно чоловіки, але частина жінок та дітей також брала в них участь. Слід зазначити, що праця кустаря була нелегкою. Його робочий день, зокрема в повітах Чернігівської губернії, тривав від 8 до 14 годин. Лише деякі з них працювали цілорічно (столяри, шевці, ковалі), більшість же влітку заняття промислами припиняли. Чистий робочий заробіток кустарів коливався від 10 до 150 крб. В Роменському повіті середній місячний заробіток кустарів (в карбованцях) становив: у ковалів – 17,10, столярів – 16,3, слюсарів – 15,0, бондарів – 13,5, колісників – 13,3, кравців – 13,1, шевців – 12,0, гончарів – 9,1, корзинників – 9,0, кошикарів – 7,7, ткачів – 7,1, в'язальників сіток – 1,4 [2, арк. 35].

Свої виробы кустарі збували на місцевих базарах і ярмарках або ж продавали оптом скупникам. Кустарні промисли мали велике значення для економічного розвитку регіону, хоч їм заважала ціла низка перешкод.

Основними формами збуту виробів гончарями були: продаж на місці, на місцевих базарах і ярмарках, у селах та повітах своєї та інших губерній, безгрошовий обмін переважно на продукти харчування, оптовий продаж скупникам або чумакам. Майстри здебільшого самі продавали виготовлені ними виробы. Цей спосіб реалізації посуду був переважаючим від часу виникнення промислу, аж доки не зросла конкуренція поміж майстрами, які працювали в межах одного осередку. Заодно із грошовим розрахунком за посуд існувала й інша, більш давня, форма його збуту – безгрошовий обмін. В другій половині ХІХ ст. поширився гуртовий спосіб продажу гончарних виробів, за якого гончар збував свій глиняний товар скупникам, які приїжджали до нього додому. Цьому сприяв загальний розвиток гончарства, збільшення кількості кустарів та посилення

конкуренції між ними. До збуту гончарних виробів долучилися й чумаки. Незважаючи на те, що в другій половині XIX ст. з розвитком більш рентабельного залізничного транспорту чумацтво як промисел почало занепадати, для багатьох гончарів продаж виробів чумакам ще й на початку XX ст. був єдиним джерелом регулярних заробітків.

Економічний стан гончарських господарств визначався двома головними факторами: продуктивністю селянського господарства та прибутковістю гончарного виробництва. Гончарі, як і інші кустарі, проживаючи переважно у сільській місцевості, не втрачали зв'язку з хліборобством, яке у різних осередках було для них або основним, або допоміжним заняттям. Виключно гончарством займалася незначна кількість гончарів: більшість були хліборобами, а також тримали домашню худобу, доглядали за садом, городом тощо [7, 256-269].

Варто згадати про таку форму збуту глиняних виробів, як продаж чумакам, хоча, слід зазначити, вона була поширена у регіоні у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Але і в другій половині чумацтво також не втратило свого значення. Наприкінці XVIII ст. тільки у Харківському повіті було зареєстровано 255 чумаків, які володіли 1294-ма парами волів [4, 59]. Незважаючи на те, що чумацтво у досліджуваній період з розвитком більш економічного та рентабельнішого залізничного транспорту як промисел почало занепадати, усе ж для багатьох гончарів продаж гончарних виробів чумакам був чи не єдиним джерелом збуту. Чумакування вважалося вигідним заняттям. Якщо середній річний прибуток гончара на той час становив 7 карбованців, то чумаки зі свого промислу мав 6 карбованців прибутку на рік [3, арк.52]. Гончарі під час збуту виробів також охоче користувалися послугами чумаків. Вони знаходилися у великій залежності від чумаків, які виступали основними скупниками їхнього товару. Працювати на замовлення було набагато вигідніше, ніж чекати випадкового покупця. Від замовлення чумаків залежав і асортимент виробів, і строки виготовлення та випалювання посуду. Гончарі готували вироби згідно з певними «рядями» (договорами). Найголовніша рада готувалася до Паски, коли чумаки везли вироби в м. Таганрог і м. Ростов. Друга рада – в м. Таганрог до свята Іллі (20 липня за старим стилем) та в м. Ростов на Спаса (6 серпня за старим стилем). Були ще й зимові ряди, коли посуд коштував дешевше, проте гончарі, відчуючи постійну потребу в грошах, продовжували працювати й узимку. Чумаки, зазвичай, купували у місцевих гончарів посуд від 1 карбованця 70 копійок до 4 карбованців 59 копійок за сотню, даючи завдаток у розмірі половини або і всієї договірної суми, а продавали її на Дону по 7-15 карбованців за сотню, мали з цього заняття певний прибуток.

М. Сумцов, який на початку 1880-х років вивчав питання розвитку українського чумацтва, перекону-

вав, що в плані моральності український торговець-чумаки не мав нічого спільного з торговцем «деруновського и разуваевского» нового типу – скупником [13, 495]. Адже чумаки, у більшості випадків, були односельцанами гончарів, тому й ставилися до їхніх потреб більш уважно, ніж скупники, яких називали в народі «здирищиками». Ареал збуту гончарних виробів гончарями регіону був досить широким.

Чумаки купували горщики й розвозили їх по губернії на перепродаж. Особливо вигідно було їх возити у степові райони. На місці купували горщики дуже дешево, по 1 карбованцю за сотню, навантажували сотні чотири і продавали по 3-4 копійок за штуку, тобто у 3-4 рази дорожче [8, 29]. Також обмінювали горщики на продукти, зокрема на зерно (скільки влізе в горщик).

Стосовно збуту гончарних виробів, малоросійські губернії, особливо Харківська, посідали досить помітне місце серед інших губерній Росії. Кустарні гончарні вироби збувалися не тільки на місцевих базарах та ярмарках, а й вивозилися за межі губерній, але переважно в південні райони [11, 265]. Загалом, торги, базари, ярмарки завжди були важливим і помітним явищем сільського та міського життя. А гончарні ряди, на яких продавалися вироби різних осередків та майстрів, були їх обов'язковою прикметою. Саме там гончарі дізнавалися про уподобання та потреби населення, обмінювалися досвідом, запозичували нові форми виробів та прийоми декорування [9, 5].

Були зафіксовані і інші форми збуту гончарних виробів у регіоні. Передусім, гончарі самі (на місцевих базарах та ярмарках чи просто вдома) продавали виготовлені власноруч вироби. Цей спосіб найбільше був поширений з часу виникнення промислу, доки не зроста конкуренція між майстрами, які жили й працювали в межах одного осередку. Чим менше було гончарів у селі, тим вигідніше їм було продавати вироби на місці.

Досить часто сам гончар чи хтось із членів його родини возив продавати посуд у навколишні села та повіті. Глиняні вироби навантажували, щільно вкладаючи один в один, щоб під час транспортування не хиталися на возі. Між більшим посудом вкладали менший – покришки, іграшки тощо. Зверху вироби накривали соломкою, старим ганчір'ям, ряднами, ретельно перев'язували мотузками й вирушали в дорогу. Намагалися їхати не по одному, а з будь-ким із членів родини, адже під час торгів необхідно було наглядати за возом, худобою. Та й у дорозі, особливо під час транспортування товару на далекі відстані, так було безпечніше. Найчастіше гончарі їхали на ярмарок, беручи із собою своїх дітей-підлітків, адже тим простіше було відлучитися на певний час від господарства. Коли сім'я була великою, посуд возили на базар дружини гончарів чи дорослі діти. Частими були випадки, коли кілька гончарів, кожен своїм возом та товаром, їхали на ярмарок разом. Для торгівлі вибирали час, коли про-

водилися великі ярмарки чи перед святами. Адже на великі ярмарки (тривалістю 2-3 тижні) приїздило багато купців не тільки з ближніх, а й навіть із віддалених губерній Росії та інших держав, які купували товари більше оптом; на середніх (5-7 днів) та малих (1-3 дні) ярмарках торгували переважно вроздріб [1, 136].

Особисто гончарі збували вироби у межах повіту, по навколишніх селах та містах. На більш далекі відстані їздили з посудом «горшковози» (односельці, яких гончарі за певну плату наймали для продажу виробів), скупники, «ганчірники», які брали у гончарів дрібні глиняні речі, переважно іграшку, й обмінювали їх на ганчірки, яйця тощо. У такому разі вироби продавали «оптом». Під час оптової торгівлі ціни на посуд повністю залежали від вимог скупників, а основною одиницею лічби при цьому виступала сотня. Гончарська сотня – це своєрідна система рахунку посуду, яка складалася зі 100 окремих предметів і в такому випадку називалася «рядовою», «простою». Гончарська сотня, яка вміщувала не рівно 100, а іноді й більше виробів, називалася «сотня з укладом». Вона з'явилася, коли з посиленням конкуренції між гончарями ускладнився збут продукції, адже незначна, а з часом дедалі більша надбавка в кілька штук до сотні посуду під час продажу оптом приваблювала покупців. На жаль, у літературі не зафіксовано, скільки штук посуду вміщувала в себе подібна сотня.

Роздрібна торгівля давала гончареві чи не вдвічі більший прибуток. Однак конкуренція між самими кустарями, а також поява фабричного посуду часто робила цю торгівлю збитковою. Гончарі говорили, що «дома продавати, тільки час гаяти» [14, 36]. Отже, у досліджуваній період продаж посуду скупникам став дуже поширеним. Один із відомих дослідників гончарства на Україні О. Пошивайло зазначає: «Цьому сприяли розвиток гончарного виробництва, збільшення чисельності ремісників, загострення конкуренції між майстрами, значне ускладнення збуту» [10, 126]. Тенденція до зростання обсягів скупництва спостерігалася не тільки в гончарстві. Воно було поширене в усіх галузях кустарного виробництва, так що кустарі, яких нараховувалося на Україні близько 300000 чоловік, ще і до 1920-х років на 99 % знаходилися під владою скупників. Скупники, які виділилися із середовища селян, часто самих гончарів, займалися тим, що перепродували гончарні вироби, придбані оптом як на замовлення, так і випадково. Замовляючи посуд гончареві, скупник краще знав, де і як вигідніше його продати, тому йому легше було орієнтуватися в цінах на продукцію. Скупники, маючи склади у своїх селах, могли виставляти вироби на продаж у базарні дні або розвозили їх по ярмарках [12, 55]. Зазвичай, скупники, замовляючи посуд, давали завдаток гончарям. Розмір завдатку коливався від 10 до 15 карбованців, а іноді становив і половину домовленої суми. Посуд збували скупникам переважно ті гончарі, які не мали

змоги самі возити його на продаж через відсутність транспортних засобів, або ті, хто не мав можливості надовго відлучатися від господарства. Кустарі так чи інакше потрапляли в залежність від скупників, які диктували гончарям вигідні для себе умови їх реалізації. За свідченням історика В. Морачевського, «скупники-баришники забезпечували паливом, нині кредитують грошима у вигляді завдатку, а потім забирають у них вироби за довільно встановленими, надто низькими цінами, отримуючи таким чином бариші» [6, 185]. Найвигідніше було продавати вироби перед великими ярмарками і перед Різдом та Паскою. Узимку, коли гончарі переважно копали глину, ціни на посуд були найнижчими, чим і користувалися скупники [14, 12]. Залежність гончарів від скупників у різних місцевостях була неоднаковою. У найбільшу потрапляли ті гончарі, які були або повністю безземельними, або, маючи землю, не займалися хліборобством, тобто коли гончарювання ставало єдиним джерелом прибутків родини. Найголовнішим чинником впливу на кустарів, яким користувалися скупники, було надання кредитів [5, 173]. Виробник, отримавши кредит, змушений був виконувати будь-які умови, які ставив йому скупник, а невчасне його повернення ставило майстра у повну залежність від вимог скупника.

Таким чином, залучення селян до торгівельної діяльності давало їм можливість більш швидко пристосуватись до нових економічних умов.

Посилання

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій–Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Державний архів Сумської області, ф. 828, оп. 1, од. зб. 25.
3. Державний архів Харківської області, ф. 25, оп. 34, од. зб. 11.
4. Иванов В.В. Неизданные труды по исследованию кустарной жизни / В.В. Иванов. – Х.: Типография Губернского правления, 1892. – 134 с.
5. Иванов В.В. О складе кустарных изделий / В.В. Иванов. – Х.: Типография Губернского правления, 1890. – 11 с.
6. Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения России / В.В. Морачевский. – СПб.: Тип. М.М. Гутцац, 1880. – 185 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1879 г. – Т. 47. Харьковская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1904. – 297 с.
8. Пономарев Н.В. О передвижении сельскохозяйственных рабочих в направлении Новороссийской губернии / Н.В. Пономарев. – СПб.: Тип. М.М. Гутцац, 1875. – 74 с.
9. Пошивайло О.М. Музейний ландшафт гончарської України / О.М. Пошивайло. – К.: Наукова думка, 1999. – 175 с.
10. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Львівська Україна / О.М. Пошивайло. – К.: Наукова думка, 2001. – 426 с.
11. Савицкий Н.П. Кустарные промыслы Харьковской губернии / Н.П. Савицкий // ХС. – 1888 г. – Вып. 2. – С. 21-25.
12. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х.: Тип. Губернского правления, тип. окружного штаба, 1883. – Вып. II – С. 33-57.
13. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества / Н.Ф. Сумцов // КС. – 1884. – № 3. – С. 494-496.

14. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 год / А. Твердохлебов // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х.: Тип. Губернского правления, тип. окружного штаба, 1883. – Вып. II. – С. 3-52.

Шелихова В.В. Торговая деятельность крестьян во второй половине XIX ст.

В статье рассматриваются причины, которые подталкивали крестьян заниматься торговой деятельностью и особенности реализации собственной продукции крестьянскими производителями на примере гончаров.

Ключевые слова: крестьянские промыслы, продажа изделий, гончарство, торговля.

Shelihova V.V. Commercial activities of peasants in the second part of XIX century

The article deals with reasons that encourage peasants to draw to commercial activities and peculiarities of realization of its own production on the example of potters.

Key words: peasant crafts, sale of goods, pottery, commerce.

20.03.1213 p.

УДК 94 (477):323.3+393«18»

О.А. Терещенко

**СМЕРТЬ ДИТИНИ
У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА XIX СТ.: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛАХ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

У статті розглядається проблема ставлення селян до дитячої смертності, психологічні та соціально-економічні аспекти цього явища. Приділено увагу питанню вбивства немовлят та причинам цього явища.

Ключові слова: материнство, дитяча смертність, дітовбивство

Сприйняття смерті у культурі того чи іншого суспільства на різних етапах історичного розвитку час від часу стає предметом дослідження істориків повсякденності. Це питання лежить на перетині власне історії, філософії та психології і дозволяє охарактеризувати певні ментальні стереотипи, вплив на них релігійних, психологічних та соціальних чинників.

У даній роботі, спираючись на матеріали письмових джерел та співставляючи їх із етнографічними та фольклорними матеріалами, ми спробуємо з'ясувати, як же сприймалася смерть дітей різного віку (немовлят, підлітків) у середовищі українського селянства. Також нас цікавитимуть соціально-економічні чинники дитячої смертності.

Насамперед, зауважимо, що для традиційної селянської культури, як української, так і російської, була характерною велика кількість дітей у родині. Усталеною є думка, що жінка народжувала протягом всього дітородного періоду, який, втім, враховуючи важкі умови життя та праці, міг завершитися вже в сорокарічному віці, тобто за 5-7 років до настання менопаузи [14, 102]. За статистичними даними Російського Географічного товариства, середня кількість дітей у селянській родині на першу половину XIX ст. складала 4-5 чоловік [17, 182]. Якби жінка народжувала протягом всього дітородного періоду, ця цифра мала б бути ледь не вдвічі більшою. Але свої корективи вносив і високий рівень дитячої смертності, і велика кількість випадків смерті жінок при пологах.

С.Д. Морозов зазначає, що селянській культурі були невідомі способи свідомого обмеження кількості дітей у шлюбі, контрацептивні та абортівні засоби [14, 100]. Однак, проаналізувавши дані народної медицини, ми дійшли іншого висновку. Народна медицина пропонує цілий ряд контрацептивних та абортівних засобів, при чому останні (зокрема ті, які мали призвести до викидня, тобто, фактично, того ж дітовбивства) значно переважають над першими. Використання цих засобів було здебільшого характерним не для заміжніх жінок, а для вдів, солдаток та незаміжніх дівчат, що хотіли уникнути небажаної вагітності [18, 94-96]. Це в свою чергу дозволяє підняти питання про різницю у ставленні до дитини, її вбивства чи смерті різних соціально-вікових груп жінок.

На динаміку народжуваності та ставлення до дітей значною мірою впливали економічні чинники. С.А. Нефьодов наголошує, що народжуваність у селянських сім'ях була напряму пов'язана із повинностями – оброком і панщиною. Зростання норм панщини у 40-х – 50-х роках призвело, на його думку, до сповільнення приросту населення. Також дослідник зауважив таку особливість – чим більше кріпаків у губернії, тим менше природній приріст населення. Таким чином прослідковується пряма залежність між дітороджуваністю та рівнем життя [15, 171-172].

Ця гіпотеза є досить перспективною для розуміння питання планування сім'ї у ментальності селянства. Післяродовий період був дуже важким для селянської жінки, особливо помітно це було у бідних родинах, адже практично відразу після народження дитини жінка мала виконувати всю необхідну господарчу роботу. Вже у 80-х роках XIX ст., коли завдяки земській реформі став можливим аналіз селянського життя з точки зору медицини, з'ясувалося, що жінка значно недоідає при тих нормах роботи, які їй доводиться виконувати. Земський лікар П. Богданов, опитавши 60 сімей середнього рівня доходів у Кирсановському